

ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНИЙ ПІДТЕКСТ ДРАМИ І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО «НАТАЛКА ПОЛТАВКА»

Аннотация: В статье рассмотрен ранее не исследованный аспект художественного текста названного произведения. Опровергается традиционный взгляд на пьесу только как на «историю из сельской жизни». Выявлен образ Украины как правового государства, выделены проблемы сохранения исторической памяти народа и национального достоинства, конфликт народа и государства, конфликт исконной народной морали и новых социальных понятий. Освещена роль в создании подтекста драмы песен, упоминаемых исторических личностей (Климовский, Мазепа, Кочубей), географических наименований.

Ключевые слова: новаторская драма, образ Украины, народ и государство, историческое прошлое, народное самосознание.

Внесок Івана Петровича Котляревського в історію української культури: започаткування новітньої української літератури, початок формування сучасної літературної мови, створення національного театру... «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» принесли автору всенародну любов. Та в літературознавстві погляди на Котляревського суттєво не переглядались впродовж десятиліть. В літературній критиці продовжують домінувати оцінки його творчості з тих часів, коли українській культурі відводилось скромне місце старанної учениці великої російської культури. «...В украинскую драматургию проникают идеи, идущие от русской просветительской комедии и европейской мещанской драмы. В центре внимания украинских комедиографов находится семейная жизнь с ее бытовыми коллизиями и характеристиками. В ряде пьес («Наталка Полтавка» И. Котляревского, «Сватанье на Гончаровке» Г. Квитки-Основьяненко, «Любка» П. Котлярова и др.) заметно стремление к социальной обусловленности конфликта и поступков персонажей, проявляются черты, близкие к русской сатирической комедии конца XVIII-начала XIX в., а в жанрово-стилевом отношении – к русской комической опере, развивающейся со второй половины XIX в. как антипод классической оперы». [9: 408]

Внесок митця вимагає переосмислення з позицій сучасного літературознавства. Мета дослідження – поглибити розуміння драми І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», висвітливши її історичний та загальнокультурний підтекст.

«Наталка Полтавка» зазвичай розглядається на рівні фабули та характеристики персонажів. Головними художніми особливостями вважаються народність характерів, виразність мовлення персонажів, традиційна українська пісенність. Ми бачимо певну паралель історії драми з комедією О. С. Грибоєдова «Горе від розуму». Обидва твори набули надзвичайної популярності в першій половині XIX ст. Їх було заборонено до друку, але вони ставились у приватних театрах, розійшлись у цитатах, вплинули не тільки на літературний процес, а й на національну самосвідомість. Численні дослідження висвітлили моральний, соціальний, політичний, філософський аспекти комедії Грибоєдова. А твір Котляревського все ще трактується як невибаглива розповідь на «типовий для українського життя сюжет» про сільську дівчину Наталку, закохану «в годованця (по суті – наймита) своїх батьків Петра», з «елементами сен-

тименталізму й літературної «салонності», фольклорними й вертепними традиціями, з приглушеним відлунням історичного минулого [4]. На початку XIX ст. в Європі розквітав романтизм. Російська комедія з XVIII ст. розробляла сатирично-гумористичні аспекти життя дворян: «Недоросль» Д. Фонвізіна (1782), «Хвастун» Я. Княжніна (1784), «Ябеда» В. Капніста (1796), «Уроки дочкам» І. Крилова (1807) і т.д. В окремих комічних операх, як «Мельник, колдун, обманщик и сват» О. Аблесімова (1779), «Анюта» М. Попова (1772), відображались ідилічні або гумористичні сцени селянського життя. Українська творча інтелігенція робила перші кроки до вивчення власного народу: «Описание свадебных украинских простонародных обрядов» Калиновського (1777), збірка прислів'їв та приказок Іщенка та «Історія русів» (кінець XVIII ст.), пізніше – байки П. Гулака-Артемовського, фольклорні дослідження М. Максимовича, І. Срезневського, І. Вагилевича і т. і. В такому історико-літературному й загальнокультурному контексті драма Котляревського «Наталка Полтавка» (1819) виділяється як принципово нове явище. За три роки до початку роботи Грибосєдова над комедією, за шість років до переломної для російської літератури трагедії Пушкіна «Борис Годунов» Котляревський вступає в українську літературу не в модному романтичному руслі, не влюбому серцю українця стилі сентименталізму, не в популярному жанрі водевілю. Він створює реалістичну драму, де буття народу відображено з глибинних позицій народного світобачення. Відкинувши притаманний українській літературі початку XIX ст. етнографізм, демонструє в мовленні персонажів безмежні можливості української мови, а в піснях – відображення національного менталітету. Пісні – органічний елемент композиції твору. Вони несуть фабульне навантаження: з них дізнаємось, що Наталка в розлуці з коханим, що Возний закохався вперше в житті, що Наталка рішуче відмовила не одному парубку і т. д. 19 пісень є засобом творення образів. В українській народній традиції пісня – важливий спосіб духовного спілкування. Записано майже 500 тисяч народних пісень: на всі календарні й родинні свята, на кожен етап життя людини від народження і до смерті, для спілкування і з людьми, і з природою, і з Богом... Герої драми цілком природно пісню освідчуються в коханні (Возний «От юних літ не знал я любви»), застерігають від помилки (Виборний «Ой під вишнею»), намагаються переконати (Наталка «Ой мати, мати!» – Терпилиха «Чи я тобі, дочко, не добра желаю»), пропонують дружбу (Микола «Вітер віє горою»).

Пісні – важливий засіб творення підтексту. Так, лексеми пісні № 2 (Возний): статут, позви (заяви до суду), копи, синкліт (збори високоповажних осіб), чин – разом із реплікою про артикули Магдебурзького права та умовними найменуваннями персонажів уже в першій дії створюють художній образ України як правової держави. Образ не має певної часової чи просторової локалізації, це ідеал, вікова мрія народу. В цій Україні козаки на громадських зборах – копах – обирають місцеву владу (Виборний – помічник старости села). Для вирішення некримінальних юридичних питань запрошують судового чиновника (Возний). Міста і села підпорядковано загальноєвропейському Магдебурзькому праву, яке гарантує незалежне самоврядування (реально існувало в Україні ще в XVIII ст.) На свідомість людей впливають ідеї Просвітництва, розповсюджені Сковородою (в основі пісні Возного № 6 лежить «Всякому городу нрав і права» Г. Сковороди). Долю козацької держави вирішували битви за незалежність з турками, татарами (пісня № 4. Виборний), трагічний вибір між ляхами, шведами й москалями (пісні № 12, № 18. Микола). Образ Миколи втілює ідею козацької волі. В його намірі податись на Тамань, пристати до «чорноморців» – надія України на відродження козацтва після знищення Запорозької Січі (1775). На Чорному морі, Таманському півострові, на Кубані, на Дону відбувалось формування російського козацтва. Котляревський, військовий перекладач і дипломат часів російсько-турецької війни (1806), бачив, що нові козацькі утворення стають відданими захисниками імперії.

В драмі відображено силу російської держави, до складу якої в XIX ст. входили українські землі. В підтексті окреслюється проблема «народ і держава»: прагнення народу до свободи й незалежності вступає в суперечність з інтересами імперії. Петро «був на Дону, був на лінії» – потужній системі фортець і земляних валів від Азовського моря до Дніпровського низів'я. Возний скаржитья, що небезпечно зловживати службовою посадою, за «проволочки», за хабарництво чиновникам загрожує покарання. Микола розповідає про «перестройку» Пол-

тави: на місці старих будівель зводять гарні будинки, прокладають тротуари. Але народ платить велику ціну за зміцнення держави. Вільні козаки стають підданими. Народу нав'язується повага до грошей і чинів. Посилюється соціальне розшарування. Терпилиха була жінкою заможного городянина, а доживає віку бідною сільською вдовою. Петро й Микола мусили шукати заробітків у далеких краях. Українці зазнають великих мовних втрат: мовлення Возного засмічено канцеляризмами, церковнослов'янськими, штампами застарілої російської лірики доби сентименталізму, в мовленні Виборного багато русизмів.

У драмі порушено найгостріші проблеми українського суспільства початку ХІХ ст.: необхідність піднесення культури народу, зростання національної самосвідомості, збереження історичної пам'яті. Як відомо, функцію джерела культури для протонароддя виконував театр. Було створено театральні трупи в Одесі (1804), Києві (1805), Полтаві (1810), Харкові (1812). Петро розповідає про театральну виставу в Харкові. Його відгук про «малоросійську комедію» сповнено сарказму: «Співали московські пісні на наш голос, Климовський танцював з москалем. А що говорили, то трудно було розібрати, бо сю штуку написав москаль по-нашому і дуже поперевертав слова» [3: 230-231]. Літературознавці визначили, що мова йде про російський водевіль О. Шаховського «Казак-стихотворець» (1812). Спектакль викликає гостру реакцію. Виборний обурюється, «що москаль взявся по-нашому і про нас писати, не бачивши зроду ні краю і не знавши обичаїв і повір'я нашого» [3: 231]. Возний підтримує: «Великая неправда виставлена пред очі публічності. За сіє малоросійская літопись вправі припозвать сочинителя позвом к отвіту» [3: 231]. Такий вияв національної гідності пролунав як виклик, адже театральні глядачі знали, що автора водевілю від літературної критики боронить титул князя. Учасники бесіди палко захищають рідну культуру. Петро з гордістю називає Климовського письменником, композитором і козаком. В цій характеристиці сутність української нації: потяг до знань (письменство), творчий потенціал (пісні), прагнення волі (козацтво). Котляревський повернув ім'я Семена Климовського із забуття: Н. М. Карамзін у «Пантеоне російських авторів» (1802) згадує його як великого мудреця лише на основі усних спогадів українців.

Семен Климовський (нар. між 1690-1700 рр. – пом. у кінці ХУІІІ ст.) – видатний український просвітитель, філософ, поет, композитор. Його пісні стали народними. Пісня «Їхав козак» була помітним музичним явищем Європи, її текст перекладено російською, німецькою, французькою, англійською, польською, угорською, болгарською мовами. Під впливом цієї пісні створено поезії О. Пушкіна «Казак», О. Боровиковського «Козак», Б. Залеського «Дума гетьмана Косовського», ряд образів у творах А. Міцкевича, А. Дельвіга, М. Салтикова-Щедріна. В Германії вона набула такої популярності, що нині вважається німецькою народною піснею. Мелодією Климовського скористались композитори Л. Бетховен, К. Вебер, С. Давидов, Ф. Френцель, Д. Бойо, Д. Штенбельт, К. Кавоса та ін. В ХІХ ст. українці знали про книги Климовського, написані для царя Петра І, цитували крилаті слова: «Краще бути жебраком, ніж неправедним царем», «Цар без правди – мертвий». Твори Климовського «Про правосуддя начальників» і «Про смирення найвищих», знайдені в Імператорській бібліотеці, було опубліковано В. Срезневським в 1905 р. [7: 148-149]. Це суспільно-політичні трактати, згідно з античною традицією написані у віршованій формі (культура ХУІІІ ст. позначилась на силабічній системі віршування, графічному оформленні з елементами бароко). В них викладено погляди автора на умови процвітання держави: основою державного буття має бути правда і справедливість; цар повинен забезпечити рівність усіх перед законом, не підноситись над народом, а покласти своє життя на піклування про благо людей, бо цар, який не карає знатних злодіїв, сам стає злодієм. Автор розказує про злочини чиновників, хабарництво, грабунки, насильство, падіння моралі. Трактати було надіслано в Петербург в 1824 р. Решту свого довгого життя автор прожив на хуторі Припутні на Херсонщині. Можливо, покарання обійшло його через смерть Петра І. Хутір зник на початку Великої Вітчизняної війни. Могили не знайдено. В наші часи стає ясно, що внесок Климовського в українську культуру ХУІІІ ст. не менший, ніж його молодшого сучасника Григорія Сковороди.

Драма «Наталка Полтавка» підтримала пам'ять народу не тільки про Климовського, а й про Кочубея, Мазепу, Іскру. Зрозуміло, що Возний як чиновник мусить дотримуватись офі-

ційного погляду. Мазепу він називає «ізвергом», а потім і зовсім припиняє бесіду на небезпечну тему. Але деталі розмови свідчать про обізнаність у діяльності і гетьмана Івана Степановича Мазепи, і генерального судді Василя Леонтьовича Кочубея, і полтавського полковника Івана Степановича Іскри. Суперники за руку Наталки стають однодумцями в гордості за минуле України. В цьому контексті рішення Возного у фіналі відступитись від просватаної ним Наталки стає цілком умотивованим. Поведінка героїв визначається глибинними принципами народної моралі. Народне розуміння правильного і неправильного вступає в конфлікт із новими соціальними поняттями. Чинownik Возний оцінює людей за соціальними критеріями: і «тахтауловський дячок», і «писар із Восьмачок», і «підканцелярист із суда» для нього цілком «пристойні» женихи. А для селянина Выборного дячок – п'яниця, а ті два – «жевжики». Прагнення видати Наталку заміж природне для Терпилихи. Вона відчуває себе старою, боїться померти, лишивши доньку самотньою. Адже Наталка чекає Петра вже чотири роки, ще рік-два – і дівчина стане «перезрілою». Але головним для матері є щастя доньки, а не багатство. Високими моральними поняттями керується Петро: для українця недопустимо стати між матір'ю і донькою, між просватаною дівчиною та її женихом. За споконвічними нормами звичаєвого права України при укладанні шлюбу остаточне рішення лишається за дівчиною. Возний відчуває суперечність між порядністю як нормою поведінки людини («...великодушний поступок всякої страсті в нас пересиливаєть» [3: 238]) і діями службовця («...от рождения моего расположен к добрым делам, но, за недосужностию по должности и за другими хлопотами, доселі ні одного не зділал"[3: 238-239]). В критичний момент він свідомо творить «благое діло». В благополучній розв'язці драми ми бачимо не водевільне кліше початку ХІХ ст., за яким у простих селян «не може бути надмірних пристрастей, гострих конфліктів, трагедій і т. ін.» [4: 305], а переконання Котляревського, що прагнення «добро робити» є основою буття народу, джерелом його духовної сили.

Таким чином, образ-ідеал України як правової держави, конфлікт народних моральних норм з новими соціальними категоріями, проблеми історичної пам'яті народу, національної самосвідомості, проблема долі українського народу в складі Російської імперії дають підстави розглядати твір Котляревського «Наталка Полтавка» як реалістичну морально-філософську драму нового типу.

Cholanu L.V.

Historical and cultural connotations of the drama "Natalka Poltavka" by I. Kotlyarevskii

Abstract: The article discussed previously unexplored aspect of the art text of the called work. Traditional view on the play considered as only a history "of rural life" is disproved. The image of Ukraine as a legal state is revealed. The problem of preserving the historical memory of the nation and national dignity, the conflict of the people and the state, the indigenous people's morality and the new social concepts are highlighted. The role of songs, historical names (Klimovskii, Mazepa, Kochubei), of geographic names in the creation of subtext of the drama is highlighted.

Keywords: innovative drama, the image of Ukraine, the people and the state, the historical past, national identity.

Бібліографія:

1. Антонович, Д. *Український театр*. / Українська культура. Лекції за ред. Дмитра Антоновича. Київ, 1993.
2. Єфремов, Сергій. *Історія українського письменства*. Київ, 1995.
3. Котляревський, Іван. *Наталка Полтавка*. / Іван Котляревський. Енеїда. Наталка Полтавка. Харків: Прапор, 2004.
4. Насенко, Михайло. *Художня література України. Від міфів до реальності*. Київ, 2005.
5. Нудьга, Григорій. *Козак. Філософ. Поет*. Львів, 1999.
6. Радзикович, Володимир. *Письменство. Нова доба. 11. Триумф народної мови*. / Історія української культури. За ред. Івана Креп'якевича. Київ, 1994.
7. *Українська література у портретах і довідках. Давня література – література ХІХ ст.* Київ: Либідь, 2000.
8. Чолану Л. *Новаторські риси драми І. Котляревського «Наталка Полтавка»*. / Славянские чтения. Научно-теоретический журнал. (Выпуск 7) 15-летию Славянского университета посвящается. Кишинев, 2013.
9. Яценко М. Т. *Украинская литература*. / История всемирной литературы. Том шестой. М., 1989.